

Για μια ιστορία της ελληνικής αρχιτεκτονικής

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ

ΟΤΑΝ το 1964 δημοσιεύτηκε το συνθετικό άρθρο του Ο. Δουμάνη στο περιοδικό *Αρχιτεκτονική* για τη νέα γενιά Ελλήνων αρχιτεκτόνων, εγκαινιάζονταν ένα είδος ολότελα άγνωστο στον τόπο. Το ύφος της πολεμικής του και η αρνητική του στάση απέναντι στο παρελθόν το συνέδεαν περισσότερο με το ρασιοναλισμό του '30, δηλαδή κάτι ήδη ξεχασμένο για καλά. Το ότι δημοσιεύτηκε στο εξωτερικό και μετά μεταφράστηκε στα ελληνικά έδειχνε επίσης πόσο χαμηλή ήταν η τοπική ζήτηση για κάτι τέτοιο. Με αυτούς τους όρους πάντως, άρχισε δειά η απασχόληση με την ιστορία της σύγχρονης αρχιτεκτονικής. Ακόμα και ύστερα από δύο χρόνια, όταν ολοκληρώθηκε το εκτενέστατο διδακτορικό του Fr. Loyer (1966) για την ελληνική αρχιτεκτονική, δεν είχε μεσολαβήσει τίποτε άλλο. Το ότι αυτό έμεινε αμετάφραστο και ελάχιστοι γνώριζαν την ύπαρξή του, πιστοποιεί πάλι τη διάχυτη αδιαφορία. Θα χρειαστεί άλλωστε να περάσει ολόκληρη δε-

καετία, ωστόσο παρουσιαστεί μια σταθερή ροή κειμένων, σε έντυπα και βιβλία, που να ασχολούνται με την ιστορία της τοπικής αρχιτεκτονικής.

Η καθυστερημένη έναρξη της ιστοριογραφίας, σε συνδυασμό με την αιφνίδια εισβολή παντοειδών «τρόπων» για να καλύψουν το κενό, χωρίς ποτέ να έχει προηγηθεί η απαραίτητη προσαρμογή στις συνθήκες του τόπου, ταυτίζουν το φαινόμενο με πλήθος άλλων πολιτισμικών εκδηλώσεων στην Ελλάδα. Οι συνέπειες θα βαρύνουν για πολύ ακόμα τον τρόπο που γράφεται αυτή η ιστορία, παρ'όλο που ήδη αναγνωρίζεται η απαραίτητη συνύπαρξη της ιστορίας με την κριτική – άλλο είδος, εξίσου άγνωστο ή παρεξηγημένο εδώ. Με δεδομένο τουλάχιστον ότι η ιστορία δεν είναι μόνο πληροφόρηση, κάτι αναμενόμενο σε έναν κλάδο με μηδενική υποδομή, έπρεπε να καλυφθούν παράλληλα, και χωρίς καθυστέρηση, δύο ειδών κενά: γνώσης (ποιος έχτισε ή είπε τι και πότε) και κρίσης (γιατί το έχτισε ή το είπε και τι σημαίνει αυτό). Οι μοιραίες διαφοροποιήσεις εξαρτήθηκαν, ως ένα σημείο, από τη σχέση των δύο αυτών τομέων. Οι κατευθύνσεις όμως διχάστηκαν και πάνω στο πώς ορίζεται η αρχιτεκτονική και ο κοινωνικός της ρόλος.

Σε πρώτη φάση θα διακρίνουμε δύο μεγάλες κατηγορίες: την αντιμετώπιση μέσα από τις «διαδικασίες» της ίδιας της αρχιτεκτονικής και την αντιμετώπιση μέσα από ένα «σφαιρικό πρίσμα». Η πρώτη παραδέχεται σιωπηρά ότι η αρχιτεκτονική έχει έναν υψηλό βαθμό αυθυπαρξίας, άρα μπορεί να εξεταστεί ως αυτοτελής ενότητα, με τις ελάχιστες δυνατές αναφορές σε κάποιο γενικότερο πλαίσιο. Από τον Π. Μιχαήλ (1941) ως τον Δ. Πορφύριο (1979) και τον Α. Αντωνιάδη (1979), έχουν προσφερθεί ορισμένες κατευθύνσεις μέσα στην πλατιά αυτή κατηγορία. Η δεύτερη εντάσσει το αρχιτεκτονικό φαινόμενο μέσα σε κοινωνικές και οικονομικές συσχετίσεις που έχουν συγκεκριμένες επιπτώσεις στο χτισμένο περιβάλλον. Οι Α. Χριστοφάλλης (1979) και Γ. Σημαιοφορίδης (1986) οριοθετούν δύο καιρίες δυνατότητες αυτής της προσέγγισης.

Σε δεύτερη φάση ξεχωρίζει η χρήση διάφορων μοντέλων, δηλαδή κάποιας ιδιαίτερης σκοπιάς, όπως είναι η διαλεκτική σχέση της παράδοσης με τον εκσυγχρονισμό (Αντωνιάδης, 1979· Φιλίππι-

δης, 1981· Τσιώμης, 1983), ή του διεθνισμού με τον τοπικισμό (Τζώνης και Lefainve, 1981). Επίσης το μοντέλο της πλουραλιστικής ιδέας (Σκαρπιά-Χούπελ, 1976), ή η έμφαση στις αισθητικές - ιδεολογικές διαστάσεις της αρχιτεκτονικής, με ή χωρίς τη βοήθεια νεοτερικών εργαλείων (Πορφύριος, 1979· Ιακωβίδης, 1982· Φεσσά-Εμμανουήλ, 1984 και 1987· Φιλίππιδης, 1984). Και ένα τελευταίο παράδειγμα, η άμεση εξάρτηση της αρχιτεκτονικής από ξένα ρεύματα ή μόδες (Συμεών, 1968· Φιλίππιδης, 1983).

Αυτός ο εμπλουτισμός της θεώρησης της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής με παραπληρωματικές προσεγγίσεις εντάσσεται βέβαια σε γενικότερες αναζητήσεις γύρω από το αρχιτεκτονικό φαινόμενο και αναφέρεται σαφώς σε σύγχρονες διεθνείς αναζητήσεις, διόλου ευκαταφρόνητες, παρ'όλη την κάποτε έντονα πειραματική υφή τους. Τέτοιες τάσεις όμως έχουν πάντα έναν τόπο προέλευσης και συχνά δεν είναι καθόλου δύσκολο να μαντέψει τις επιρροές που κρύβονται πίσω από τα σχετικά ελληνικά κείμενα. Αυτό βέβαια είναι αυτονόητο, αν σκεφτούμε κάτω από ποιες συνθήκες γεννήθηκε η ελληνική ιστοριογραφία της αρχιτεκτονικής. Η ξένη εξάρτηση, πάλι, έχει ποικίλες επιπτώσεις που αξίζουν ιδιαίτερη αναφορά, μια και αποτελεί το πιο ευαίσθητο ίσως χαρακτηριστικό της εδώ αρχιτεκτονικής – θεωρίας και πράξης. Αν αφήσουμε κατά μέρος την εξάρτηση που αναφέρεται στην αρχιτεκτονική πρακτική, στο ζήτημα της θεωρίας της αρχιτεκτονικής, που αντανακλάται στην ιστοριογραφία, παρατηρούμε μια διάκριση ανάμεσα σε «αυτόχθονες» και «επήλυδες» συγγραφείς. Στους πρώτους επικρατεί η τοπική παιδεία, συμπληρωμένη με την απαιτούμενη ενημέρωση πάνω στις σύγχρονες εξελίξεις του τομέα, από ταξίδια ή διαβάσματα. Στους δεύτερους επικρατεί η γειτνίαση ή ταύτιση με τα μεγάλα διεθνή κέντρα που σήμερα παράγουν αρχιτεκτονική: στην Ελλάδα έρχονται ως επισκέπτες και συχνά δημοσιεύονται εδώ μεταφρασμένα άρθρα τους. Αντιπρόσωπος των πρώτων μπορεί να θεωρηθεί η Ε. Φεσσά-Εμμανουήλ, των δεύτερων ο Δ. Πορφύριος. Εννοείται ότι υπάρχουν ενδιάμεσες περιπτώσεις, όπως εκείνων που επιστρέφουν στην Ελλάδα για να εγκατασταθούν ύστερα από μακρόχρονη παραμονή στο εξωτερικό, ή

άλλων που η έκθεσή τους στα ξένα ρεύματα είναι κάτι μονιμότερο από ένα ταξίδι ενημέρωσης.

Οπότε, αν κανείς συνυπολογίσει τον τόπο σπουδών ή εργασίας-διαμονής των συγγραφέων, θα μπορούσε να εκτιμήσει με ικανοποιητική προσέγγιση και τη θεωρητική τους εξάρτηση από τις διεθνείς τάσεις. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη και το πότε βρέθηκε κάποιος για σπουδές ή εργασία στο εξωτερικό, έχουμε ένα δεύτερο ασφαλές κριτήριο για την κατεύθυνση που θα ακολουθήσει κατόπιν. Βέβαια τα παραπάνω προσφέρουν μια κατ' αρχήν εκτίμηση που μπορεί να συναντήσει αποκλίσεις, κάποτε ουσιαστικές, ανάλογα με τις προσωπικές επιλογές του καθενός. Σε γενικές πάντως γραμμές δικαιούμαστε σήμερα να μιλάμε για την παρουσία γαλλικής, ιταλικής ή αγγλοσαξωνικής «σχολής» στην Ελλάδα· κάποιες νύξεις έχουν ήδη γίνει πάνω στο θέμα. Αυτό που θα ήταν εξαιρετικά παρακινδυνευμένο είναι η αναγνώριση μιας οποιασδήποτε «ελληνικής» (ή εθνικής) σχολής – οι λόγοι είναι προφανείς.

Αν τώρα, για άλλη μια φορά, σκύψουμε πάνω στα κείμενα που έχουν ως τώρα γραφτεί για τη σύγχρονη ελληνική αρχιτεκτονική, μπορούμε να εξετάσουμε, πάντα με κάποια σχηματοποίηση, τη θεματική τους. Η ιστοριογραφία της νεοελληνικής αρχιτεκτονικής, και όχι μόνο η πρόσφατη, διατήρησε με μεγάλη αυστηρότητα τον τεχνητό διαχωρισμό ανάμεσα στα είδη της αρχιτεκτονικής. Έτσι, οι σχετικές μελέτες μπορούν να χωριστούν, ως προς το αντικείμενο, σε τρία είδη: τις «μονογραφίες» (Τσιλαλής, 1970· Χολέβας, 1974 και 1977 κ.ά· Γιακουμακάτος, 1982· Τζώνης και Lefainve, 1981), τις «συνθέσεις» μιας χρονικής περιόδου (Δουμάνης, 1964· Τραυλός, 1967· Loyer, 1966· Μπίρης, 1966· Σκαρπιά-Χούπελ, 1976· Πορφύριος, 1979· Χριστοφέλλης, 1979 κ.λπ.) και τις «έρευνες» ειδικών τύπων (αυθαίρετα, πολυκατοικίες, λυόμενα, όπως Ρωμανός, 1969· Φιλιππίδης, 1974· Φατούρος και Χατζημηγάλης, 1974· Τζάκου, 1978 κ.λπ.).

Από τη φύση τους, οι μονογραφίες ασχολήθηκαν με το έργο σημαντικών αρχιτεκτόνων, που αναμφίβολα ανήκει στην «επίσημη» αρχιτεκτονική. Οι γενικές θεωρήσεις της δεύτερης κατηγορίας αγαφθήθηκαν περιστασιακά στη «μαζική» (ανώνυμη) αρχιτεκτονική, πάντα όμως από τη σκοπιά της «επίσημης» – συγκαταβατικά. Οι πιο συχνές αναφορές σε «μαζική» αρχιτεκτονική βρίσκονται στην τρίτη κατηγορία, όπου οι εξεταζόμενοι τύποι δεν διερευνώνται ως καθαυτό αρχιτεκτονικό φαινόμενο αλλά μάλλον ως κοινωνικοοικονομικό – ή συχνά μόνο πολιτικό – φαινόμενο. Η τεχνητή αυτή απομόνωση των «υποδεέστερων» μορφών

αρχιτεκτονικής συντελεί στη διατήρηση του συστήματος θεώρησης της αρχιτεκτονικής μέσα από το μονολιθικό πρίσμα της «επίσημης» – άρα και στη διατήρηση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η μονόπλευρη αυτή αντιμετώπιση πετυχαίνει ταυτόχρονα δύο στόχους: τη βολική αποσύνδεση ενός μέρους της αρχιτεκτονικής πρακτικής από το σύνολο (οπότε εξαφανίζονται τεχνητά όλες οι δομικές διασυνδέσεις), και

τη δυνατότητα επιλογής ανεξάρτητων μεθοδολογικών εργαλείων (οπότε μπορεί να εξεταστεί ως μη αρχιτεκτονικό φαινόμενο, όπως είπαμε παραπάνω). Αυτή η ανάγκη έχει ήδη επισημανθεί από τον Α. Χριστοφέλλη (Πολίτης, 1979) που συνιστούσε την «ενοποίηση» της γνώσης ως προϋπόθεση της ύπαρξης «ιστορικού ερείσματος» σε ένα έργο, στο επίτεδο της έρευνας ή της πρακτικής. Πάντως, οι ελάχιστες προσπάθειες ως τώρα για να γεφυρωθεί το χάσμα είχαν χαρακτήρα περισσότερο ανιχνευτικό ή δεοντολογικό (Φιλιππίδης, 1972· Σημαιοφορίδης, 1986).

Σε σχέση τώρα με τις μεθοδολογικές διακρίσεις που προηγήθηκαν, οι θεματικές επιλογές φαίνεται ότι έχουν μια αρκετά χαλαρή συγγένεια. Παρ' όλο που σε μεγάλο βαθμό ισχύει ότι η μέθοδος οδηγεί στην επιλογή του αντικειμένου (και όχι το αντίστροφο), παρατηρούμε ότι ορισμένοι «επήλυδες» έλκονται από το είδος της μονογραφίας (π.χ. Χολέβας, Γιακουμακάτος), ενώ άλλοι, ακόμα και αν ασχολούνται με αυτό, φροντίζουν να διευρύνουν σημαντικά το πεδίο αναφοράς (π.χ. Τζώνης και Lefainve). Ανάλογες ουσιαστικές διαφορές υπάρχουν ανάμεσα σε «αυτόχθονες», που ακούγονται στην αυστηρή έκθεση των ευρημάτων τους, και σε άλλους που δοκιμάζουν πλατύτερες ταυτίσεις ή ερμηνείες.

Ύστερα από περίπου μια εικοσαετία ιστοριογραφίας για την ελληνική αρχιτεκτονική, πολλά προβλήματα παραμένουν και ολοένα καινούρια αναφαίνονται. Έ-

τσι μένει αναπάντητο το ζήτημα της σχετικής αυτοτέλειας της ελληνικής αρχιτεκτονικής, που καθορίζει το αν μπορεί να μελετηθεί ανεξάρτητα από τα διεθνή πρότυπά της. Επίσης απροσδιόριστο είναι το αν υπάρχουν τέτοιες ιδιαιτερότητες στην εδώ αρχιτεκτονική, που να επιτρέπουν, ή και να επιβάλλουν, έναν ιδιαίτερο τρόπο αντιμετώπισής της. Η έλλειψη, για παράδειγμα, ουσιαστικής έρευνας πάνω στον κύριο όγκο της «μαζικής» (ανώνυμης) αρχιτεκτονικής έχει στερήσει τη βιβλιογραφία από τις πολύτιμες διασυνδέσεις με την «επίσημη», που παραδοσιακά καλύπτεται από την ιστορία. Άλλου τύπου πρόβλημα είναι ο καταμερισμός των χρονικών περιόδων της αρχιτεκτονικής σε επιμέρους ειδικότητες: αρχαιολόγοι, λαογράφοι-εθνογράφοι, κοινωνιολόγοι και αρχιτέκτονες ασχολούνται παράλληλα (αλλά ανεξάρτητα) με την Τουρκοκρατία, το νεοκλασικισμό ή τα αυθαίρετα κτίσματα, εμποδίζοντας την ενοποιημένη θεώρησή τους. Συναφές με αυτό είναι το εξαιρετικά δύστροπο πρόβλημα της συνέχειας της αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα, που απαιτεί την επινόηση ιδεολογικών μοντέλων δανεισμένων από γενικότερες «εθνικές» αναζητήσεις. Ήδη όμως τέτοια ζητήματα, εφόσον πια τίθενται ανοιχτά, αποτελούν πρόοδο και υπόσχεση ότι δεν θα πάψει, τουλάχιστον στο άμεσο μέλλον, να παρουσιάζει ενδιαφέρον η ενασχόληση με τη νεοελληνική αρχιτεκτονική. Και αυτό δεν είναι καθόλου επουσιώδες θέμα κάτω από τις σημερινές συνθήκες. □